

1826 Sonrasında Bektâşilik ve Bu Alanla İlgili Yayın Faaliyetleri

Salih ÇİFT
Arş.Gör.; U. Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Osmanlılar döneminde faaliyet gösteren tarikatlar arasında Bektaşiliğin ayrı bir yeri vardır. XIX. yüzyılın başlarında padişah II. Mahmud tarafından ortadan kaldırılan Yeniçerilik'le birlikte, onlarla bağlantılı oldukları gerekçesiyle Bektaşi tarikatı da yasaklanmıştır. Bektaşiler'in, bu yasağın menfi tesirinden kurtulmaları uzun sürmemiştir. XIX. asrın ortalarından itibaren yeniden faaliyete geçip, özellikle üst düzey sınıflar içerisinde taraftar kazanmaya başlamışlardır. Bu dönemde oldukça yoğun bir yayın faaliyetine de koyulmuşlar ve oldukça dikkat çekici eserler yayınlamışlardır.

Abstract

The Bektashi Order After 1826 and Their Literary Activities

Among the many dervish fraternities which exercised their influence over the lives of a large proportion of the Turkish people of the Ottoman Empire the Bektashis have held a unique place. The massacre of the Janissaries by Mahmud II, in the beginning of the XIX. century, was however followed by persecution of the Bektashi order, who were suspected of having been concerned in the revolts that ensued. Soon they recovered from their consternation and by the middle of the nineteenth century Bektashiism was not only widespread, but finding influence in high places as well. There was a very great literary activity during both the nineteenth and twentieth centuries. The list of Bektashi books published in the nineteenth century is of great interest.

Anahtar Kelimeler : Osmanlı, Bektaşilik, Yayın Faaliyeti.

Key Words : Ottoman, Bektashi Order, Literary Activity.

Bu çalışmada, öncelikle 1826 yılından sonra Bektaşiler’le Osmanlı yönetimi arasındaki ilişki hakkında genel bir çerçeve çizilecek, ardından Bektaşiler’in bizzat kendi yazdıkları eserler, ikinci planda ise onlarla ilgili lehte ya da aleyhte yapılan yayınlar bahis konusu edilecektir. Daha sonra dönemin aydınlarından ikisinin, kendi zâviyelerinden Bektaşî tarikatına nasıl baktıklarını yansıtan iki eser tanıtılacak ve aralarında karşılaştırma yapılacaktır.

Osmanlılar dönemi tasavvuf hayatının “aykırı” unsurlarından olan Bektaşî tarikatının, özellikle Yeniçerilik’le arasındaki gönül bağı sayesinde bu özelliğini uzun süre muhafaza ettiği malumdur. 15 Haziran 1826 tarihinde padişah II. Mahmud’un Yeniçeri Ocağı’nı ortadan kaldırmasıyla birlikte Bektaşîliğin de yasaklanması zikredilen yakınlığın doğal neticesidir. Yasağın ardından bazı Bektaşiler idam edilmiş, önde gelen bir çok isim de sürgüne gönderilmişti. Tarikata ait tekkelerin yeni olanları yıkılmış, 60 yıldan daha eski olanlar bilhassa Nakşibendiye’ye mensup şeyhlerin uhdesine verilmiş, Bektaşî babaları ve müridânı Cevdet Paşa’nın ifadesiyle “makarr-ı ulemâ olan beldelere” sürgün edilmişlerdi. Geri kalanlar sünni kılığına bürünmüş ve bundan sonra ortada “Bektaş” adında ve kıyafetinde kimse kalmamış.¹ Bektaşiler’in bu tarihten itibaren belli bir süre faaliyetlerini gizlemek durumunda kaldıkları bilinmektedir.

II. Mahmud’un ardından sırasıyla, Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid’in (1876-1909) saltanatları döneminde Bektaşî tarikatının ülke sınırları dahilindeki serüveni adı geçen padişahların tutumları doğrultusunda değişiklik arz etmiştir.

Bektaşilik, yasağın ardından ilk rahat nefesini 1839’da Tanzimat’ın ilanı ile birlikte alabilmiştir. Tanzimat Fermanı her din, mezhep ve bilhassa tarikata, II. Mahmud döneminin tersine bir hoşgörü ve müsaadenin varlığını göstermektedir.² Farklı bir görüşe göre, Bektaşiler 1826 sonrasında etkilerini sürdürebilmişlerse bunu Tanzimat Fermanı’nın ilanına değil, büyük ölçüde üst düzey yönetimin desteğine borçludurlar.³ Zira Tanzimat devri bürokratları önceki dönemin aksine Bektaşilik ve Melamilik’le amansızca

¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1309, XII, s. 182. Cevdet Paşa aynı yerde

² Ortaylı, İlber, “Tarikatlar ve Osmanlı Dönemi Yönetimi”, *OTAM*, sayı 6, 1995, s.287.

³ Melikoff, Irene, *Uyur İdik Uyardılar* (trc. Turan Alptekin), İstanbul 1994, s. 234. Yazar burada ayrıca, bu dönemde sultanın yakın çevresinden birçok prenses, valide ve hemşire sultanın Bektaşî olduklarını belirtmektedir.

uğraşmak yöntemini terk etmişlerdi. Dahası, bu dönemde, 1852 tarihli bir irade ile Hacıbektaş Dergâhı'ndaki postnişinin durumunun düzeltildiği ve dergâhın Bektaşiler'e geri verildiği görülmektedir.⁴ Bütün bunların neticesinde, XIX. yüzyılın ortalarına doğru Bektaşilik yeniden yayılmaya başlamış, özellikle de yüksek çevrelerde kabul görmüştür.⁵

Sultan I. Abdülmecid döneminde Bektaşiler'e gösterilen yeni tavrın nedeni Tanzimat'ın ilanı, fermanın içeriği ve elit kesimin bu tarikata olan yakınlığı ile sınırlı değildir. İktidarın tutumundaki yumuşamanın sebeplerinden biri de Yeniçeriliğin artık tamamen ortadan kalkmış olmasıdır. Aslında, belli çevrelerin iddialarının aksine, Bektaşilik heterodoks bir tarikat olduğu, genel-geçer kabullerin dışında inanç ve uygulamalara sahip bulunduğu için değil, Yeniçerilik'le arasında mevcut bulunan bağ nedeniyle yasaklanmıştır. Çağdaş söylemle ifade etmek gerekirse, bir yönüyle sivil toplum kuruluşu niteliğinde olan bu tarikatın, kısa süreliğine de olsa sesinin kesilmesi, Yeniçeriliği tarih sahnesinden silmek isteyenlerin işini kolaylaştırması açısından elzemdi.

Burada zikredilmesi gereken bir husus da Bektaşî vakıflarının 1826 öncesinde sahip olduğu zengin kaynaklar meselesidir. Osmanlılar döneminde Bektaşî vakıflarının zenginlik itibarıyla Mevlevî vakıflarından sonra geldiği araştırmalarla tesbit edilmiştir. Vakıflarının merkezîyetçi yapısının ve iktisadi gücünün, II. Mahmud'un tarikata indirdiği darbeyi nisbeten kolay atlatmasında önemli rol oynadığına dair görüşler de mevcuttur.⁶

Abdülaziz'in 1861 yılında tahta çıkmasından sonra Bektaşiler'e devlet tarafından gösterilen müsamaha daha da artmıştır. Padişahın Bektaşîliğe yakınlık duymasının bunda payı olduğunu söyleyenler

⁴ Ortaylı, a.g.m. s.287.

⁵ Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1965, s. 80. Reha Çamuroğlu tarafından *Bektaşîlik Tarihi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş olan (İstanbul 1991) bu eserin çevirisi, özellikle dîni ve tasavvufî bir kısım teknik terimler itibarıyla pek sağlıklı değildir. Örneğin 119. sayfada, 10 nolu madde "Bilinen emir, onaylanmayan yasaktır" şeklinde tercüme edilmiş ve mütercim tarafından ayrıca "emr-i ma'rûf ve nehy-i münker" ifadesi "ç.n." biçiminde verilerek meselenin daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak, İslam kültürüne en alt düzeyde bile olsa vukufiyeti olanlar bu ibarenin kabaca "iyiliği emretmek ve kötülükten uzaklaştırmak" anlamını taşıdığını ve Arapça cümlelerin de "el-emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker" şeklinde olduğunu bilirler. Zira bu meşhur bir hadisin bir bölümüdür. Bir başka ilginç örnek de mütercimin özel ilgi alanına giren Bektaşîlik tarihi ile alakalıdır. Mütercim s. 15'te Hoca İshak Efendi'nin Bektaşîlik aleyhindeki *Kâşifu'l-esrâr ve dâfiu'l-esrâr* isimli eserinin adını "Keşf ül esrar ve Def ül eşrar" şeklinde vermektedir.

⁶ Bu tezin ayrıntıları için bk. Ocak, A. Yaşar, "Bektaşîlik", *DİA*, V, s. 376-377.

olmuştur.⁷ Hatta bir adım daha ileri gidilerek, bizzat tarikata girmemiş olsa da, “muhib” olduğu iddiasında bulunulmuştur.⁸ Mamafih, Abdülaziz’in annesi Pertevniyal Valide Sultan’ın (ö. 1883) Edirnekapı Dergâhı şeyhi Emin Baba tarafından “yol” a alındığı bilinmektedir.⁹ Valide Sultan’ın, oğlu üzerindeki nüfuzundan da yararlanarak, padişahı tarikata yaklaştırdığı rivayeti mevcuttur.¹⁰

Sultan Abdülaziz iktidarında Bektaşî tekkeleri resmen yeniden açılmamakla beraber, bu dönemden itibaren faaliyetlerine göz yumulmuş, hatta Bektaşî şeyhleriyle devlet arasında resmi yazışmalar bile yapılmıştır.¹¹ Üstelik, İstanbul’da, Üsküdar’daki Yarımca Baba Tekkesi ile Beykoz’daki Akbaba Tekkesi¹² dışında kalan diğer eski Bektaşî tekkeleri yasaktan önceki durumlarına geri dönmüşlerdir. Abdülaziz’in bu olumlu tavrı dönemin, ileri gelen Bektaşîlerinden olan Tûrâbî Baba’nın (ö. 1868) sultanı metheden bir gazeline de konu olmuştur:¹³

Ey şehinşâh-ı cihân Abdülaziz Hân-ı sehâ
Bu zaif kullarının zahmın bilüb kıldı devâ
Böyle bir lûtf u kerem kânı felek görmüş değil
Nice bir hâtem derinde kul olubdur mutlaka
Râhına oldu mübeddel firkat-ı mahzûnumuz
Hamdü lillâh sen kerîm şâhânededen olduk rızâ
Yâ İlâhî devletin dâim kılub düşmanların
İsm-i kakhârınla kahr eyle kâmusın dü serâ
Kuvvet-i Haydar Hüdâ virsün hemân şemşîrine
Kâfir-i bed-hâhının gerdânına olsun revâ
Eylesün el-Ali her dem nüfûsun Zül-fikâr
Hakk bilür Hakk’a ayân ediyemizdir bî-riyâ
Ömr-i efvûn eyle taht-ı şevketinde ber-karâr
Eylesün olsun muîni Hâlık-ı arz u semâ

⁷ Işın, Ekrem, “Bektaşîlik”, *İstanbul Ansiklopedisi*, I-VIII, İstanbul 1993-1995, VII, s. 129.

⁸ Melikoff, *Uyur İdik Uyardular*, s. 234.

⁹ Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, s. 81, 1 nolu dipnot; Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik-Alevilik* I-III, İstanbul 2000, I, s. 176. Pertevniyal Valide Sultan’ın padişah Abdülaziz üzerindeki etkisi ile ilgili olarak bk. *Türk Ansiklopedisi*, XXVI, s. 478.

¹¹ Soyzer, Yılmaz, *Sosyolojik Açıdan Alevî-Bektaşî Geleneği*, İstanbul 1996, s. 116.

¹² Akbaba Tekkesi için bk. Tanman, M. Baha, “Akbaba Tekkesi”, *DİA*, II, s.221-222.

¹³ Tûrâbî Baba hakkında ileride bilgi verilecektir.

Pâdişâh-ı âlem-penâhın sâye-i zîrindeyiz
Vâcib oldı her dem ü her rûz u şeb kılmak edâ
Rahmın erzânî kılursun mücrim ü efkendeye
Sensin ol hâzık tabîb yani derin dârü's-şifâ
Bâb-ı cûdunda kamu atşâneler sırâb olur
Cân bulur bir nîm-nigâh itsen Tûrâb olmuş gedâ¹⁴

Eyüp'teki Karyağdı Tekkesi¹⁵ yine bu yıllarda Mehmed Necib Baba (ö. 1292/1874) tarafından yeniden ihya edilmiştir. Necib Baba, tekkede bir matbaa kurup tasavvufa ve Bektaşiliğe dair eserler basmış ve bu yüzden "Matbaacı" lakabıyla anılmıştır.¹⁶

Yayın Faaliyetleri

Abdülmecid ve Abdülaziz'in iktidarları döneminde genel anlamda yaşanan rahatlıkla birlikte, Bektaşilik'le ilgili yayınlarda da dikkate değer bir artış olduğu hemen fark edilmektedir. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasının ardından Bektaşi yayınlarının kesildiği ve padişahın devrilmesinden sonra tekrar hız kazandığını belirtmek gerekir.¹⁷

1826'dan sonra Bektaşiler veya bu tarikata mensup olmayanlar tarafından, Bektaşilik ve Bektaşiler'le ilgili olarak yayınlanan eserlerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:¹⁸

1- *Hâşim Baba Divanı*, Üsküdarlı Hâşim Mustafa Baba:

Önceleri Celvetî olan ve Celvetiyye'nin Hâşimiyye¹⁹ kolunu kuran Hâşim Mustafa Baba, Kahire'deki Kasru'l-ayn²⁰ Bektaşi

¹⁴ Çanaklı, Levent Ali, *Türâbî Divanı* (Metin İnceleme), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2002, s. 57-58. Burada Türâbî Baba'nın hayatı ve diğer eserleri ile ilgili bilgi de mevcuttur.

¹⁵ Karyağdı Tekkesi için bk. Zarcone, Thierry, "Karyağdı Tekkesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, s. 475-476.

¹⁶ Necib Baba tarafından tekkenin matbaasında basılan *Risâle-i Lâihât-ı Câmî* isimli eserde şu kayıt bulunmaktadır: "Maarif Nezâret-i Celîlesi ruhsatı ile Karyağdı Tekkesi'nde Necib Baba Efendi'nin matbaasında tab ve temsil olunmuştur," Zarcone, Thierry, "Karyağdı Tekkesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, s. 476.

¹⁷ Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, s. 81

¹⁸ Burada verilecek olan listede yalnızca Bektaşiler'e ait eserler değil, aynı zamanda onlarla ilgili olarak başkalarının yazdıkları eserler de verilecektir. Bektaşi olduğu bilinen kişilerce yayımlanan bu eserlerden bazılarının doğrudan Bektaşiler' ve Bektaşilik ile ilişkisi bulunmasa da, Bektaşi olduğu bilinen herhangi biri tarafından neşredilmiş olması yeterli görülmüştür.

¹⁹ Hâşimiyye için bk. Yılmaz, H. Kamil, "Hâşimiyye", *DİA*, II, s. 16.

²⁰ Bu tekke Kaygusuz Sultan tarafından yaptırılmıştır, bk. Güzel, Abdurrahman, *Kaygusuz Sultan*, Ankara 1981, s. 79.

tekkesinden İstanbul'a gelen Kutbî Hasan Baba'dan (ö. 1170/1756) el alarak Bektaşî olmuştur. Hâşim Baba 1197/1783 tarihinde Üsküdar'da vefat etmiştir. *Divân*'ı 1252/1836 yılında İstanbul'da basılmıştır.²¹ Bu *Divân*'ın, henüz II. Mahmud tahttayken basılabilmiş olması dikkat çekicidir.

2- *Divân-ı Nesîmî*, Nesîmî:

Hurûfî²² olan Nesîmî Bektaşî ve Aleviler'in çok değer verdikleri bir şairdir. *Divân*'ı, İstanbul'da 1260/1844'te iki, 1286/1869 ve 1298/1881'de birer defa olmak üzere toplam dört defa basılmıştır.²³

3- *Hüsniyye*:

Esasen Şia'yı desteklemek ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini çürütmek amacıyla kaleme alınan bu eserin müellifi meçhuldür. Aslı Arapça olan *Hüsniyye* Muhammed Ra'nâ Bağdâdî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1270/1853 yılında yayınlanmıştır.²⁴ Bektaşî muhalifi olan Harputlu İshak Efendi bu esere reddiye olarak *Tezkiye-i Ehl-i beyt*'i yazmıştır (İstanbul 1295/1878).

4- *Tahmis-i Derviş Azbî Divân-ı Mısri Efendi*, Azbî Baba:

Azbî Baba (ö. İstanbul 1149/1736) Niyazi Mısri'nin Rodos'a sürülmesinin ardından kendisini sürgün yerine götürmekle görevlendirilmişti. Bu seyahat esnasında Mısri ile tanışmış ve bu olay onun hayatı için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştu. Uzun yıllar Mısri ile beraber olduktan sonra hilafetnâmesini alıp bilahare Bektaşî tarikatine intisab eden Azbî Baba, İstanbul Merdivenköy Şahkulu Sultan diye bilinen Bektaşî tekkesinde postnişin olmuştur. *Tahmis* 1284/1867 yılında İstanbul'da basılmıştır.²⁵

5- *Nürü'l-Hüdâ limen ihtedâ*, Ömer b. Mehmed Karakaşzâde:

Bu kitap aslında, Vâhidî'nin (XVI. yy.)²⁶ "*Menâkıb-ı Hâce-i cihân ve netice-i cân*" adında ve Rum Abdalları, Kalenderîler, Haydârîler, Câmîler, Bektaşîler, Şemsîler, Melâmîler gibi bâtinî zümrelerin giyim-

²¹ Gölpınarlı, *Alevi-Bektaşî Nefesleri*, İstanbul 1992, s. 13; Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, III, s. 349; Yılmaz, H. Kamil, "Hâşim Baba", *DİA*, XVI, s. 406; Yılmaz, *Divân*'ın bu baskısının yanlışlarla dolu olduğunu belirtmektedir.

²² Hurûfilik için bk. Aksu, Hüsamettin, "Hurûfilik", *DİA*, XVIII, s. 408-412.

²³ Aksu, Hüsamettin, "Firişteoğlu Abdülmeccid", *DİA*, XIII, s. 134.

²⁴ Üzüm, İlyas, "Hüsniyye" *DİA*, XIX, s. 35. Tercümede eserin müellifi sanılan Ebu'l-Fütuh er-Râzî'nin ismi yanlış olarak Ebu'l-Feth Mekki şeklinde yazılmıştır. Birge bu kitabın 1871-1875 yılları arasında yayınlandığını söylemektedir, a.g.e., s. 81.

²⁵ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, s. 254; Kara, Mustafa, *Niyazi-i Mısri*, Ankara 1994, s. 41.

²⁶ Vâhidî için bk. Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şuarâ* I-II, (nşr. İbrahim Kutluk), Ankara 1989, II, s. 1029.

kuşamlarını, inanç ve geleneklerini anlatan eseridir. Tamamen Bektaşiler'le ilgili olmasa da, tarikat mensuplarının belli bir dönem içerisindeki durumları hakkında bilgiler içermesi nedeniyle listeye dahil edilmiştir. XVII. yüzyılda Celvetî şeyhlerinden Karakaşzâde Ömer (ö. 1637) bu kitabı sahibinin adını dahi anmadan kendisine mal ederek *Nûrî'l-Hüdâ limen ihtedâ* ismiyle biraz da ıstıhlara boğarak yeniden yazmış ve bu suretle ancak adı geçen Bâtîni zümrelerin o asırda da varlığını bildirmiştir.²⁷ Eser 1286/1870 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.²⁸

6- Devriyye-i fersiyîye-i Hâşim Baba, Üsküdarlı Hâşim Mustafa Baba:

Daha önce hayatı hakkında bilgi verilmiş olan Hâşim Baba'nın bu eseri Niyâzi-i Mısri'nin *Devriyye-i arşiyîye*'sine zeyil olarak yazılmış olup doksan dört beyittir. "*Lisânü'l-gayb*" diye de anılan *Devriyye-i fersiyîye* 1288/1871'de İstanbul'da basılmıştır.²⁹

7- *Aşknâme*, Firişteoğlu Abdülmecid:

Aşknâme (Işknâme) Fazlullah-ı Hurûfi'nin *Câvidannâme-i sağîr*'inin muhtasar tercümesidir. Tercümenin sahibi olan Firişteoğlu Abdülmecid (ö. 864/1460) Hurûfiliğin Anadolu ve Rumeli'de yayılmasında büyük rolü olan bir müelliftir. Bu eser, *Divân-ı Nesîmî*'den (İstanbul 1260/1844) sonra Hurûfiliğe dair Türkiye'de basılan ilk kitaptır.³⁰ Çeşitli nüshaları bulunan *Aşknâme* 1288/1871 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.³¹

8- *Makâlât*, Hacı Bektaş-ı Velî:

"*Vilâyetnâme*" adıyla İstanbul'da 1288/1871 tarihinde yayınlanmıştır.³² Bu isimlendirmenin yanlış olduğu aşîkârdır.

9- *Nazm ü nesr-i Vîrânî Baba*, Vîrânî Baba:

Doğum ve ölüm tarihleri belli olmayan Viranî Baba'nın XVI. yüzyılda yaşadığı bilinmektedir. Hurûfî inanç ve felsefesini benimseyen şairin, Bektaşiliğin pir-i sânisî Balım Sultan'dan (ö.

²⁷ Gölpinarlı, *Alevi-Bektaşî Nefesleri*, s. 174.

²⁸ Özege, *Türkçe Eserler Kataloğu*, III, s. 1338.

²⁹ Birge, *The Bektashi Order of Drvishes*, s. 282; Yılmaz, H. Kamil, "Haşim Baba", *DİA*, XVI, s. 407.

³⁰ Aksu, "Firişteoğlu Abdülmecid", *DİA*, XIII, s. 134.

³¹ Esasen, Derviş Murtaza adlı bir Bektaşî *Câvidannâme-i Sağîr*'i esas alarak 1048 (1638) yılında eseri *Dürr-i yetim* adıyla Türkçe'ye çevirmiş, Seyyid Kemal Hâşimî de *Câvidannâme*'yi şerh etmiştir. Fazlullah'ın diğer eseri *Muhabbetnâme* Abdülmecid Firişteoğlu tarafından *Hidâyetnâme* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir, bk. Aksu, "Hurûfilik", *DİA*, XVIII, s.411.

³² Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât* (nşr. Esat Coşan), Ankara ts., s. xviii.

922/1516) el aldığı rivayet edilmektedir. “*Nazm ü nesr-i Viranî Baba*” 1290/1873 tarihinde Mısır’da basılmıştır.³³

10- *Kâşifu’l-esrâr ve dâfiu’l-eşrâr*, Harputlu Hoca İshak Efendi:

Yukarıda hakkında bilgi verilen, *Aşknâme*’nin yayınlanmasının hemen ardından Bektaşî karşıtı çevrelerin önde gelen isimlerinden İshak Efendi (Harputlu) (1801-1892)³⁴ tarafından, bu esere cevap mahiyetinde olan *Kâşifu’l-esrâr ve dâfiu’l-eşrâr* kaleme alınmıştır (İstanbul 1290/1873). Bu eser ve müellifi ileride ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

11- *Mir’âtü’l-mekâsid fi def’i’l-mefâsid*, Ahmed Rifat Efendi:

Bektaşîlik ve Hurûfiliğin aleyhindeki “*Kâşifu’l esrâr ve dâfiu’l-eşrâr*” isimli kitabı kaleme alıp yayınlanmasının ardından (İstanbul 1291/1874), kendisi de Bektaşî olan Ahmet Rifat Efendi, hem genel olarak tasavvuf ve tarikatlar hakkında bilgi vermek ve hem de özellikle mensubu bulunduğu Bektaşî tarikatını tanıtmak (ve dolayısıyla savunmak) maksadıyla *Mir’âtü’l-mekâsid*’i yazmıştır. Bu kitap 1293/1876 yılında İstanbul’da basılmıştır. *Mir’âtü’l-mekâsid*’in özellik ve içeriği hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir.

12- *Türâbî Baba Divânı*, Türâbî Baba:

XIX. yüzyılda yaşamış bir Bektaşî ozanı olan Türâbî, Yanbolulu Hacı Türâbî Dede-Baba olarak tanınır. 1849 yılında Hacı Bektaş Dergâhı postuna oturmuştur. 19 yıl şeyhlik makamında bulunduktan sonra 1868 yılında vefat etmiştir. Divânı 1294/1878’de basılmıştır.³⁵

13- *Risâle-i Sultan Kaygusuz Veli*, Kaygusuz Abdal:

Bektaşîliğin önemli simalarından olan Kaygusuz Abdal’ın (ö. 1444) bu eserinin diğer bir adı “*Budalanâme*’dir.³⁶ 1272/1856 ve 1288/1871 yıllarında İstanbul’da basılmıştır.³⁷

³³ Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi* I-V, Ankara 1998, II, s. 429.

³⁴ İshak Efendi hakkında daha fazla bilgi için bk. Kara, Mustafa, “İshak Efendi (Harputlu)”, *DİA*, XXII, s. 531.

³⁵ Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, IV, s. 157. Bu eser ayrıca yakın zamanda bilimsel bir çalışma konu olmuştur, bk. Çanaklı, Levent Ali, *Türâbî Divânı* (Metin İnceleme), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2002.

³⁶ Güzel, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdal*, s. 122. Burada, kitabın bazan yanlış olarak *Dilgüşâ* şeklinde zikredildiği belirtilmektedir.

³⁷ Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1977, IV, s. 1476; Birge, eserin tarihsiz olduğunu, muhtemelen 1871-75 yılları arasında yayınlanmış olması gerektiğini belirtmektedir, *The Bektashi Order of Dervishes*, s. 81.

14- *Menkıbe-i Hazret-i Tefik Baba:*

İstanbul'da 1287/1870 tarihinde basılmıştır.

1826 yılından itibaren yaklaşık elli yıllık dönem zarfında Bektaşilik'le ilgili yapılan yayınlar elbette ki bunlarla sınırlı değildir. Burada yalnızca basılmış olan ve haklarında kaynaklarda bilgi verilen eserler zikredilmiştir.

Görüldüğü gibi yayınların çoğunluğunu nazım tarzındaki eserler oluşturmaktadır. Başlangıcından beri şiirle sürekli içiçe olan bir topluluğun edebî ürünlerinin bu doğrultuda olması doğaldır. Listede dikkat çeken bir başka husus ise kitapların bir bölümünün, ya herhangi bir eleştiriye cevap, ya da bizzat tenkid amaçlı yazılmış olmalarıdır.

II. Abdülhamid'in tahta oturduğundan itibaren Bektaşilik'le ilgili yayınlarda bir azalma hatta durgunluğun olduğu daha önce de ifade edilmişti. Buna rağmen bu dönemde Bektaşi tekkeleri işler haldeydi. Hatta tarikatın Babagân kolunun padişahla yakınlığı söz konusuydu.³⁸ Burada bir çelişki gibi duran şey muhtemelen II. Abdülhamid'in siyaset anlayışının bir sonucudur.

1909'dan itibaren bu tarikatla ilgili yayınlar yeniden hız kazanmıştır. 1909'dan, bütün tarikatların yasaklandığı yıl olan 1925 yılına kadar Bektaşilik'le ilgili yapılan yayınlardan bazıları şunlardır:³⁹

- 1- *Bektaşi Sırrı*, Ahmed Rifkı, İstanbul 1325-1328/1909-1912.
- 2- *Bektaşi Makalâtı*, Ali Ulvi Baba, İzmir 1341/1925.
- 3- *Bektaşilik ve Bektaşiler*, Mehmed Süreyya, İstanbul 1330-1332/1914-1916.
- 4- *Bektaşi Hikayeleri*, Toplayanlar: Süleyman-Hakkı, İstanbul 1338/1922.
- 5- *Bektaşi Nefesleri*, Toplayan: Rûhullah, İstanbul 1340/1924.
- 6- *Bektaşi Sırrı Nam Risaleye Müdafaa*, Ahmed Cemaleddin, İstanbul 1328/1912.
- 7- *Bektaşi Sırrı Müdafasına Mukabele*, Ahmed Rifkı, İstanbul 1328/1912.
- 8- *Bektaşilik ve Bektaşi Edebiyatı*, Besim Atalay, İstanbul 1340/1924.

³⁸ Fırlalı, E. Ruhi, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, s. 208.

³⁹ Burada dönemin gazete ve dergilerinde yapılan Bektaşilik'le ilgili yayınlara yer verilmeyecektir.

- 9- *Nur Baba*, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), İstanbul 1338/1922.⁴⁰
- 10- “*Nur Baba*” *Masalı*, B.N.(?)⁴¹, İzmir 1338/1922.
- 11- *Mehmed Ali Hilmi Dede Baba Divanı*, Mehmed Ali Hilmi Dede Baba, (neşr. Ahmed Mehdi Baba) İstanbul 1327/1911.
- 12- *Tarikat-ı Aliyye-i Bektaşiyye*, Münci Baba, İstanbul 1338/1921.
- 13- *Bektaşî İlmihali*, Mehmed Seyfeddin İbn Zülfikar Ali (müstensih: Necip Asım), İstanbul 1341/1925.
- 14- *Faziletname-i Cenâb-ı Şâh-ı Velâyet*, Mehmed Yeminî Tosun Babazâde, İstanbul 1327/1909.

1925 yılında diğer bütün tarikatlarla beraber Bektaşiliğin de yasaklandığı malumdur. Ne var ki yasağa rağmen Bektaşilik’le ilgili yayınlarda herhangi bir duraksama olmadığı görülmektedir. Yasaktan sonraki birkaç yıl içerisinde Bektaşilik’le ilgili neşredilen kitaplardan bazıları şöyle sıralanabilir:

- 1- *Bektaşî İlmihali*, Mehmed Seyfeddin İbn Zülfikâr Ali, İstanbul 1927.
- 2- *Bektaşilik Tedkikleri*, F.W. Hasluck (trc. Ragıb Hulûsi), İstanbul 1928.
- 3- *Bektaşiler Arasında Bir Genç Kızın Hatıratı*, Server Bedii (Peyami Safa) İstanbul 1927.

⁴⁰ Schimmel, Yakup Kadri’nin “*Nur Baba*”sı hakkında farklı bir yaklaşım sergileyerek, pek de olumlu şeyler söylememektedir. Ona göre bu roman, 1925 yılında tarikatların yasaklanması ve tekkelerin kapatılması amacına hazırlık sadedinde, insanları tasavvufi hayattan ve dervişlerden soğutmak gayesiyle özel olarak yazdırılmıştır, bk. *Mystical Dimension of Islam*, Chapel Hill 1975, s. 341.

⁴¹ “B.N.”nin hangi ismin baş harfleri veya bizzat rumuz mu olduklarına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Tam adı tesbit edilemese de, eserin içeriğinden müellifin Batı edebiyatını bilen, tasavvuf tarihini, özellikle de Bektaşiliği yakından tanıyan bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın giriş bölümünde münekkid, *Nur Baba* romanının bir özetini vermekte ve daha ziyade roman tekniği açısından eleştiride bulunmaktadır. Romandaki eksiklik ve kusurlar örneklerle açıklandıktan sonra bu eserin roman değil, olsa olsa bir hikaye olabileceği vurgulanmaktadır(s. 13). Kitabın asıl yazılış amacıyla ilgili bölümde müellif, *Nur Baba*’nın içeriği ve burada anlatılanlarla gerçek Bektaşilik ve Bektaşiler arasında kıyaslamalar yaparak şöyle der: “Denilebilir ki şu hikaye Bektaşilik bilinmeden yazılmış bir eserdir”(s. 21). Bektaşilik ve Bektaşiler hakkında doğru bilgi edinmek isteyenleri de Rifat Efendi’nin *Mir’âtü’l-mekâsid* isimli kitabına müracaat etmeye davet eder (s. 32). (Kütüphanelerde nüshası bulunmayan bu eserin temininde yardımcı olan Şule Bilman’a burada teşekkür etmeyi borç bilirim, S.Ç.).

- 4- *XVI. Asırda Râfızîlik-Bektaşîlik*, Ahmed Refik, İstanbul 1932.
- 5- *Bektaşîler*, Baha Said, *Türk Yurdu* 5/25, 5/26, 5/27 1927.
- 6- *Hacı Bektaş Tekkesi, Türkiyat Mecmuası*, c. II, İstanbul 1926.
- 7- *Bektaşî Şairleri*, Sadettin Nüzhet, İstanbul 1930.

İlk olarak verilen listeden de anlaşılacağı üzere, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışından itibaren Bektaşîlik'le ilgili yayınlarda önemli bir artış olmuştur. Özellikle 1870'li yıllarda yapılan yayınlardan sonra Bektaşî karşıtı çevrelerde bu tarikata yönelik aleyhte bazı kitapların kaleme alındığı görülür. Bunlar arasında, bilhassa Abdülmecid Firişteoğlu'nun *Aşknâme*'sini hedef alarak Harputlu İshak Efendi tarafından yazılan *Kâşifu'l-esrâr*'ın (İstanbul 1290/1873) içeriği dikkat çekicidir. Hurûfiler'in *Câvidân* adlı kitaplarına cevap olarak bu eseri yazdığını belirtmesine rağmen, İshak Efendi burada daha çok Bektaşîler'e, bazan hakaret ve iftiraya varan, eleştiriler yöneltmiştir. *Kâşifu'l-esrâr*'ın yayınlanması ve haksız ifade ve yanlış bilgilere yer vermesi üzerine, kendisi de bu tarikata mensup olan Ahmet Rifat Efendi tarafından Bektaşîliği savunmak ve temize çıkarmak üzere *Mir'âtü'l-mekâsid fî def'i'l-mefâsid* yayınlanmıştır (İstanbul, 1293/1876). İddiaya göre *Mir'âtü'l-mekâsid* padişah Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın parasıyla basılmıştır.⁴² Yine bu dönemde aynı İshak Efendi, daha önceleri yayınlanmış olan *Hüsniyye* adlı kitaba reddiye olarak *Tezkiye-i Ehl-i Beyt*'i yazmıştır (İstanbul 1295/1878).⁴³

İshak Efendi ve *Kâşifu'l-esrâr*'ı: Bektaşîliğe Reddiye

Harputlu İshak Efendi, kaleme aldığı eserlerin içerik ve niteliklerinden de anlaşılacağı üzere, cedelci bir ruh yapısına sahiptir. Nitekim, *Kâşifu'l-esrâr*'da Hurûfî ve Bektaşîler'in inanç ve uygulamalarını eleştirirken, *Şemsu'l-hakika* (İstanbul 1278) ve *Ziyâu'l-Kulûb* (İstanbul 1293) isimli eserlerinde Hıristiyanlığı hedef almıştır.⁴⁴

Kâşifu'l-esrâr üç bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde Fazlullah-ı Hurûfî ve Bektaşîlik hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölüm, Abdülmecid Firişteoğlu'nun *Aşknâme (Işknâme)* adlı kitabının tenkidine tahsis edilmiştir. Üçüncü bölümde ise, değişik

⁴² Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, s. 81.

⁴³ Bektaşîler aleyhinde yazılan kitaplar bunlarla sınırlı değildir. Daha sonraki yıllarda bu doğrultuda başka eserler kaleme alınmış, onlara Bektaşîler tarafından reddiyeler yazılmıştır.

⁴⁴ Kara, "İshak Efendi", *DİA*, XXII, s. 532.

Câvidânnâme'lerde yer alan dine aykırı fikirlerin eleştirisi yapılmaktadır.

Harputlu İshak Efendi, kitabının daha ilk sayfasında Bektaşiler hakkındaki kanaatini ortaya koyan şu cümleleri sarf etmektedir:

“Mâlûm ola ki, ehl-i İslâm'ı idlâl ile meşgûl olan taifenin en başlıcası tâife-i Bektâşiyân olup, halbuki bunların akvâl ü ef'âllerinden ehl-i İslam'dan olmadıkları mâlûm ise de bin iki yüz seksen sekiz tarihinde bütûn bütûn izhâr eylediler...”⁴⁵

Bektaşiliğin tarihi seyri hakkında bilgi verirken, Hurûfliğin Anadolu'ya gelişi ile ilgili açıklamasında, Timur'un oğlunun Fazl-ı Hurûfi'yi idam ettirdikten sonra halifelerinden birinin kaçarak Anadolu'ya geldiğini ve Hacıbektaş tekkesine sığınarak burada gizlice *Câvidân*'ı tekke ehline öğrettiğini belirtir. Tekkede bulunanların cahil olmaları ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin yolunu bilmemeleri nedeniyle ona kandıklarını ileri sürer.⁴⁶

İshak Efendi, Bektaşiliğin yasaklandığı dönemde, Bektaşiler tekkelere Nakşiler'e verildiğini, Bektaşiler'in de Sâdi, Rifâi, Kâdirî ve Nakşî kıyafetlerine bürünerek icraatlarına devam ettiklerini belirtmektedir.⁴⁷

İlk bölümde Hurûfiler'le ilgili bilgi verirken, onların asıl amaçlarının, insanları Fazl-ı Hurûfi'nin ulûhiyetine inandırmak,⁴⁸ bütün dinleri birleştirmeye çabalamak⁴⁹ ve dinin haram kıldığı her şeyi helâl kabul etmek⁵⁰ olduğunu söyler.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin, mürşid-i kâmil ve şeriata uyan bir zât olduğunu, kendi dönemindeki Bektaşiliğin Hacı Bektaş ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını belirtir.⁵¹ Bunların hepsinin namazı terk eden ve içki içen kişiler olduklarını,⁵² evrâd ü ezkâra dair hiçbir şeylerinin olmadığını iddia eder.⁵³ Daha da ileri giderek, Bektaşiler'in meclislerinde eş değiştirme olayının cereyan ettiğini, hatta birbirinin eşinden hoşlanan iki kişinin –Baba'nın izniyle- ölünceye değin

⁴⁵ Harputlu İshak Efendi, *Kâşifu'l-esrâr ve dâfiu'l-eşrâr*, İstanbul 1290/1873, s.2.

⁴⁶ a.g.e. s. 4.

⁴⁷ a.g.e. s. 5.

⁴⁸ a.g.e. s. 6.

⁴⁹ a.g.e. s. 7.

⁵⁰ a.g.e. s. 9.

⁵¹ a.g.e. s. 23.

⁵² a.g.e. s. 25.

⁵³ a.g.e. s. 26.

birbirlerinin eşlerini kullanabileceklerini ileri sürer.⁵⁴ Bektaşiler'in Baba'ya para vererek günahlarını başışlattıklarını belirtir.⁵⁵

Eserin ikinci bölümü *Aşknâme*'nin tenkidine tahsis edilmiştir. Müellif burada *Aşknâme*'de yer alan babları –ki bunlar Hurûfiler'ce kutsal kabul edilen 32 harfe uygun olarak 32 bab şeklinde düzenlenmiştir- sırasıyla zikrederek buralardaki görüşlere yönelik kendi eleştirilerini, bazan çok aşırıya varacak biçimde, sıralar. Yazarın bu bölümdeki esas hedefi yine Bektaşi tarikatı ve Bektaşiler'dir. *Kâşifu'l-esrâr* sahibi tenkidlerinde o denli aşırı ve sübjektif davranır ki, eleştirilerini yazılı ve güvenilir kaynaklara değil, sözlü ve son derece zayıf anılara dayandırmaktan kaçınmaz. Müellif, Bektaşiler'in haşri (ahirette yeniden dirilmeyi) inkar edip tenasühe (reenkarnasyon) inandıklarını söyledikten sonra, bu görüşünü güvenilir olduğunu vurguladığı bir dostu tarafından kendisine anlatılan şu vakayla delillendirmeye çalışır. Bu ahababını çiftliğine davet eden bir Bektaşi'nin çiftliğine gittiğinde kapıda bir köpekle karşılaştıklarını, ev sahibinin eline bir taş alarak hayvanı kovduğunu, bunun ardından misafirin ona: “Köpeğin size bakışından, onun sizin pederiniz olduğunu sandım” dediğini, ev sahibinin: “Bana da şüphe verdin” diye cevap verdiğini ve köpeği çiftliğine alarak o zamandan itibaren babası makamında hürmete başladığını anlatır.⁵⁶

İshak Efendi, Fazlullah-ı Hurûfi'nin idamı ile ilgili olarak açıklamalar yaparken yine kendine has aşağılayıcı ifadeler kullanır: “...Lâkin, böyle acemin baldırı çıplağını Timur'un oğlu gebertip lâşe-i murdarını çarşı Pazar sürüklediği herife ittibâ edenlere fevka'l-gâye taaccüb olunur”.⁵⁷

Müellif, “Bu eseri yazmaktan kastımız gizli olan küfürlerini açığa çıkarmaktır”⁵⁸ sözüyle açıkça dile getirdiği üzere, asıl gayesi Hurûfiliğe reddiye yazmak değil Bektaşiler'in küfrünü izhar etmektir.

⁵⁴ a.g.e. s. 28

⁵⁵ a.g.e. s. 29

⁵⁶ a.g.e. s. 60. Müellif bu türden anılarını ya da ahabablarının kendisine naklettiğini söylediği olayları anlatırken bazan gerçekten de insanda bunların bir kısmının hayal ürünü oldukları şüphesini uyandırmaktadır. Gerçek olma ihtimali oldukça az olan –muhtemelen aşağılama niyetiyle uydurulmuş bulunan- bir örnekte, Bektaşi şeyhi diz çökmüş vaziyette ve avret mahalli açık şekilde oturmuş ve müridanı da sırayla onun cinsel organını öpüp sonra da secde ederken betimlenmektedir, bk. S. 70. Yaşadığımız çağda tasavvuf aleyhtarı çevrelerin uyguladıkları benzer nitelikteki propagandalar da göz önünde bulundurulduğunda bu tür ifadelerin ve verilen örneklerin neye matuf oldukları daha iyi anlaşılacaktır.

⁵⁷ a.g.e. s.62.

⁵⁸ a.g.e. s. 97.

Nitekim şu cümlelerde bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır: “Bu tâife-i Bektâşiyân, daima kıldığımız namazı münkir ve müstehzî oldukları...,”⁵⁹ “bizim gördüğümüz Bektaşiler’in cümlesi târik-i salât, şârib-i hamr...”⁶⁰ “Bunlar papazlar gibi günah çıkarmak adetlerindedir.”⁶¹ “Tâife-i Bektâşiyân haşri inkar ederler ve tenasühe inanırlar. Onlar, ‘filan öldü’ demez, ‘kalıp değiştirdi’ derler. Bu onların esas inancını gösterir.”⁶² “Bu tâife-i Bektâşiyân cem’i tâife-i küffârdan daha eşna’dır.”⁶³ “Bektaşiler’in kestiği yenmez, nikahları geçersizdir. Onlar ehl-i kitaptan daha aşağıdırlar.”⁶⁴

Ahmet Rifat Efendi ve *Mir’âtü’l-mekâsid*’i: Bektaşilik Savunusu

Kâşifu’l-esrâr’ın yayınlanmasının ardından, burada yer alan yanlış bilgileri göstermek ve bir anlamda Bektaşî tarikatını temize çıkarmak gayesiyle kendisi de bir Bektaşî olan Ahmet Rifat Efendi (ö. İstanbul 1876) tarafından *Mir’âtü’l-mekâsid fi def’i’l-mefâsid* adlı kitap kaleme alınmıştır.

Ahmet Rifat Efendi İstanbullu olup, asıl mesleği maliyeciliktir. Tarihçiler arasında “rüsûmat muhasebecisi” veya “topal” sıfatlarıyla tanınır.⁶⁵ 1293/1876 yılında İstanbul’da vefat etmiş ve Edirnekapı dışına defnedilmiştir.⁶⁶ Eserlerinden bazıları şunlardır: *Devhatü’l-meşâyih*: Şeyhülislamların hal tercümelerini ihtiva eden bu kitap esasen Müstakimzâde Süleyman Sadettin Efendi’ye aittir. A. Rifat Efendi eseri diğer zeyilleri ile birlikte bir araya toplamıştır (İstanbul ts.). *Devhatü’n-nükebâ*: Nakibuleşrafların biyografilerini içerir (İstanbul 1283/1866). *Verdü’l-hadâik* (İstanbul 1283/1866), *Ravzatü’l-aziziyye* (İstanbul ts.).⁶⁷

Müellifin en önemli ve bilinen eseri olan *Mir’âtü’l-mekâsid* her ne kadar *Kâşifu’l-esrâr*’a cevap sadedinde kaleme alınmış olsa da daha ziyade genelde tasavvuf ve tarikatlar, özel olarak da Bektaşilik hakkında bilgi veren bir eserdir. Kitabın içeriğinden hareketle yazarın İslam kültürünü, tasavvufî düşünceyi ve mensubu

⁵⁹ a.g.e. s.37. Müellif burada 1288 tarihinde Selânik’teki Bektaşiler’e ait Gül Baba Tekkesi’nde vuku bulan olayları ve akabinde Bâb-ı âli tarafından tedbirlere dair verilen kararı içeren mazbatayı nakleder.

⁶⁰ a.g.e. s.25.

⁶¹ a.g.e. s.28.

⁶² a.g.e. s. 60.

⁶³ a.g.e. s.157.

⁶⁴ a.g.e. s. 165

⁶⁵ Onun bu sıfatla anılması, kendisiyle aynı adı taşıyan *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafıyye* müellifi Yağlıkçızâde Ahmet Rifat’la karıştırılmaması içindir.

⁶⁶ Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342/1933, III, s. 50-52;

⁶⁷ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, I, s. 74-75.

bulunduğu tarikatı oldukça iyi bildiğini söylemek mümkündür. Ahmet Rifat Efendi, yeri geldikçe, çok sayıda ayet, hadis ve öncelikle Hz. Ali'den olmak üzere büyüklerin sözlerini iktibas etmektedir. Türkçe ve Arapça'nın yanında, yer yer zikrettiği beyit ve pasajlardan müellifin Farsça'yı da ileri düzeyde bildiği ve kullandığı anlaşılmaktadır.

Ahmet Rifat Efendi, tasavvuf ve tarikatlarla ilgili tasavvuf büyüklerince daha önce kaleme alınmış olan eserlerin ya Arapça, ya da Farsça olduklarını, bu yolu tanımak isteyen, ancak Türkçe haricinde dil bilmeyenlere faydalı olmak için, özet mahiyetinde de olsa bilgi vermek maksadıyla bu işe niyetlendiğini söylemektedir. Müellif burada, tasavvufun esasının kitaplardan öğrenilemeyeceğini, bunun yolunun erbabına müracaat olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemiştir.⁶⁸

İçeriğine gelince:

Ahmet Rifat Efendi, kitabın hemen başlangıcında, bütün tarikatların aslında bir olduğunu, tek farkın zikirlerinin hafî (gizli) veya cehri (açık) oluşlarında bulunduğunu söyleyerek tarikatlar arasında bir üstünlük kıyaslaması yapmak niyetinde olmadığını beyan eder. Sonra, belli bir sıraya göre, varlıkların yaratılışı, nür-u Muhammedî, fitrat-ı Adem ve âlem...gibi konular hakkında bilgi verir. Nür-u Muhammedî ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Cemî hakâikden mukaddem hakikat-ı Muhammediyye vücûd bulup evvel ü âhir isimlerine mazhâr oldu. Ânınçün âna hakikatü'l-hakâik denilir."⁶⁹

Daha sonra, sırayla, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında bilgi verir. Burada, bir Bektaşî olarak, Hz. Ömer için "a'del" (en adil) sıfatını kullanması oldukça dikkat çekicidir.⁷⁰

Eserde, Kâdiriyye, Rifâiyye, Desûkiyye, Bedeviyye, Sa'diyye, Şâzeliyye, Mevleviyye, Sünbûliyye, Şabaniyye, Cerrâhiyye, Bayrâmîyye, Celvetiyye, Gülşeniyye, Mısriyye, Zeyniyye gibi bazı tarikat ve tarikat kollarına ait silsilelere de yer verir.⁷¹ Müellif bundan sonra tarikat kolları hakkında kısa bir açıklama yaptıktan sonra, ilginç bir şekilde Nakşibendiyye ve bu tarikatın Hâliidiyye

⁶⁸ Ahmet Rifat Efendi, *Mir'atü'l-mekâsid fî def'i'l-mefâsid*, İstanbul 1293/1876, s. 297.

⁶⁹ a.g.e., s. 3.

⁷⁰ a.g.e. s. 11.

⁷¹ a.g.e. s. 28-39.

kolunun silsilelerini verir ve ardından Bektaşiliğin silsilesini zikreder.⁷²

Bir sonraki bölümde haklarında bilgi verilen konulardan bazıları şöyle sıralanabilir: zikir; ehl-i ebrâr, ahyâr, şuttâr; fakr-ı sûrî ve hakîkî; dervîş-i hakîkî ve sûrî; cezbe, aşk; ahd ü mîsak; hediye ve emanetlerin muhafazası; niyet, amel; riyâ; takvâ; ilm-i mükâşefe; tevbe-i hakîkî; tafsîlî iman; ruh; hurûf-ı hecâ; beş vakit namaz; oruç; hac; zekat...⁷³ Bektaşilik'le ilgili açıklamalarına geçmeden verdiği bu bilgiler eserin neredeyse yarısını teşkil etmektedir.

Kitabın geri kalan kısmı Bektaşî tarikatına tahsis edilmiştir. Burada Hacı Bektaş-ı Veli, Bektaşiliğin âyin, erkân ve usulleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: tevellâ, teberrâ, Bektaşî evrâdı, tarikat erkânı, kırk kapı, kırk makam, tâc-ı şerif, hırka...⁷⁴ Konular hakkında bilgi verirken, müellif yeri geldikçe tarikata yönelik eleştirilere de cevap verir. Mesela, şeyhin huzuruna varınca secde etmenin gerekliliğini, Hz. Adem'in yaratılışı ve akabinde cereyan eden olaylardan hareketle uzun uzadıya delillendirmeye çalışır. Ona göre, buradaki secde namazdaki gibi alnı yere koyarak değil, hafifçe eğilerek mürşidin elini-eteğini öpmek şeklinde olur. Bundan da murad, "hayr ü himmet talebi"⁷⁵dir.

İlerleyen bölümlerde ehl-i beyt hakkındaki hadis-i şerifler nakledilerek bundan sonra anlatılacak olan konulara bir anlamda giriş yapılmaktadır.⁷⁶ Bilâhare 12 imamın doğum ve ölüm tarihleriyle birlikte, ehl-i beytle alakalı tafsilatlı malumat verilmektedir.⁷⁷ Kerbelâ'da bulunanlar isim isim sayılıp, savaş meydanında nasıl şehadet mertebesine erdikleri tasvir edilmektedir.⁷⁸

Bundan sonraki bölümlerde Bektaşî tarikatına giriş ve akabinde yapılacaklar anlatılmaktadır: biat, ikrar, kadınların biatı, tiğ-bend, post... mihmân; bazı tarcemân ve gülbanklar...⁷⁹

Sonuç

Kâşifu'l-esrâr, Osmanlı'nın son dönemlerinde vuku bulan bir tartışmada, Bektaşiliğe resmî bakışı en somut biçimde yansıtmaya açısından önem taşımaktadır. Zaman zaman insafsızca ifadelere yer

⁷² a.g.e. s. 39-42.

⁷³ a.g.e. s. 44-179.

⁷⁴ a.g.e. s. 179-224.

⁷⁵ a.g.e. s. 220.

⁷⁶ a.g.e. s. 222.

⁷⁷ a.g.e. s. 223-236.

⁷⁸ a.g.e. s. 236-249.

⁷⁹ a.g.e. s. 259 v.d.

veriyor olmasına rağmen, 1800'lü yılların ikinci yarısında Osmanlı pâyitahtında yaşayan ve Bektaşî olmayan, zamanın entelektüellerinden birinin bu tarikatla ilgili düşüncelerini bugüne yansıtması yönüyle dikkat çekicidir. Her ne kadar aleyhte yazılmış olsa da, kitap, Bektaşîlik tarihine katkıda bulunması açısından önemlidir. Ancak, müellifin diğer din ve mezhepler (Hıristiyanlık ve Şîa gibi) karşısındaki genel tavrı ve yaşadığı dönem ve ortamın özel şartları dikkate alınmaksızın, Bektaşîlik ve Bektaşîler hakkında bilgi edinmek maksadıyla bu kitaba müracaat etmek yanlış sonuçlar doğurabilir.⁸⁰

İshak Efendi'ye göre Bektaşîler, 1826'daki yasağın ardından ilk olarak 1288/1871 yılında, Firişteoğlu'nun Câvidân'ını neşretmesiyle birlikte tekrar su yüzüne çıkmaya başlamışlardır⁸¹. Yukarıda zikredilen eserlerin yayın tarihlerinden de görüleceği gibi durum İshak Efendi'nin belirttiği gibi değildir. Bektaşîler bu tarihten çok daha önce de yazdıklarını yayınlamışlar, tekkelerine yeniden kavuşmuşlardır. Burada İshak Efendi'nin yapmak istediği belki de, kendisi durumun farkında olmakla beraber, birilerini uyarmaktır.

⁸⁰ Nitekim, bu çalışmanın kaleme alındığı sıralarda, Hoca İshak Efendi ve eseri *Kâşifu'l-esrâr*'ı konu alan bir yazı yayımlanmıştır (*İslâmiyât*, c. 4, sy. 4, 2001, s. 227-238). Müellifi belli olmayan yazının ilk sayfasında kısaca Hoca İshak Efendi hakkında bilgiler verildikten sonra eserin baş kısmı nakledilmektedir. Burada *Kâşifu'l-esrâr* ile sahibi şu cümlelerle takdim edilmektedir: "Ecdâdın velî mertebesine yükselttiği büyük adamları gerçek hüviyetleriyle tesbit etmek ve model edinmek hedefi, çürüklerin ayıklanmasını da gerekli kıldığı için, vaktiyle bu yolda yazılmış eserleri günümüz aydınının değerlendirmesine sunmak muhakkak ki ilmi hizmet cümlesindedir diye düşünüyorum ve ileride tamamını yayımlamak istediğimiz *Kâşifu'l-esrâr*'ın hiç olmazsa baş kısmını bugünden okuyucularımızın dikkatine sunuyoruz, her ne kadar günümüzde Fazlullah'a sahip çıkan Bektaşî zümresinden söz edilemeyecek olsa da" (s. 227). Aynı sayfada, müellifinin şahsî müşâhedelerini de ihtiva ettiği için tarikatlar tarihi açısından müstesna değer taşıdığı belirtilen eserin içeriğinin güvenilir olduğuna dair, Y. Kadri Karaosmanoğlu'nun *Nur Baba* isimli romanında anlattıkları kanıt olarak sunulmaktadır.

Şu hususu ifade etmek gerekir ki, İshak Efendi'nin, bu eserinde kendi gözlemleri olarak anlattığı pek çok vakanın gerçek olma ihtimali oldukça düşüktür, hatta hiç yoktur. Yakın zamanda yaşanan bir süreçte genel olarak dine ve dindarlara, özel olarak da tarikatlara ve bunların mensuplarına karşı yürütülen kampanyada kullanılan argümanlar İshak Efendi'ninkilerden hiç de farklı değildi. Hatta bir kısmı tıpatıp aynıydı. Fakat ortaya atılan iddiaların ve kullanılan figüranların gerçeklik derecesi insaf ehlince malumdur. *Nur Baba* ve orada anlatılan Bektaşî şeyhi, zamanında yeterince tartışma konusu edildiğinden bu meseleye girilmeyecektir. Ancak şu rahatlıkla söylenebilir ki farklı fikir ve inançlara karşı takınılması gereken doğru tavrı herhalde Hoca İshak Efendi'nin *Kâşifu'l-esrâr*'ındaki olmasa gerektir.

⁸¹ a.g.e. s. 6.

Müellif aslında daha eserinin başında, onların ehl-i İslam'dan olmadıklarını ifade etmek suretiyle, Bektaşilik ve Bektaşiler hakkındaki kanaatini, tartışmaya mahal bırakmayacak biçimde, açıkça ortaya koymuştu. Yazdıkları arasındaki yanlışlardan biri de, Hurûfilik ve Bektaşiliği adeta bir ve aynı kabul ediyor görünmesidir.⁸² Denilebilir ki, bu eser dil, üslup ve içerik açısından olmadığı gibi yaklaşım ve yöntem bakımından da ilmi bir çalışma hüviyetinde değildir.

Mir'âtü'l-mekâsid'e gelince, içeriğinden de anlaşılacağı üzere, müellif eserde tek tek Bektaşilik'le ilgili iddialara cevap vermektense, mensubu bulunduğu tarikatı inanç ve uygulamalarıyla tanıtmayı tercih etmiştir. Bu tavrı, Ahmet Rifat Efendi'nin "takiyye" yapmakta olduğu kuşkusuna yol açmıştır. Zira halk arasında yüzyıllardır üretilen, aktarılagelen ve aslını hemen hiç kimsenin bilmediği bu iddia ve iftiraları dikkate almamıştır. Belki de o, vereceği cevapların yeni soruları gündeme getireceğini düşünerek bu doğrultuda hareket etmiştir. Ayrıca, yasağın ardından henüz her şey Bektaşiler için tam anlamıyla normale dönmemişken, A. Rifat Efendi böyle bir polemige girmeyi göze alamamış da olabilir.

Mir'âtü'l-mekâsid'in en önemli özelliklerinden biri de, sahibinin dil ve üsluba özen göstermesi ve *Kâşifu'l-esrâr* müellifinin mütecaviz ifadelerine nazaran çok daha ilmi bir üslupla yazılmış olmasıdır.

Ahmet Rifat Efendi'nin bu eseri yazıldığı dönemden itibaren, gerek genel tasavvuf tarihi ve gerekse özel olarak Bektaşilik'le ilgili araştırma yapanlar için birinci el kaynak olması özelliği ile, temel başvuru kitapları arasında değerlendirilmelidir.

Bibliyografya

Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, I-XII, İstanbul 1309.

Ahmet Rifat Efendi, *Mir'âtü'l-mekâsid fî def'i'l-mefâsid*, İstanbul 1293/1876.

Aksu, Hüsametdin, "Firişteoğlu Abdülmecid", *DİA*, XIII, s. 134.

- - - "Hurûfilik", *DİA*, XVIII, s. 408-412.

Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1965.

⁸² Burada şu hususu tekrar vurgulamak gerekmektedir: Bektaşilik ve Bektaşiler her ne kadar Hurûfilik'ten belli hususlarda etkilenmişler ve bu anlayışa yakınlık duymuşlarsa da, bu iki hareketi bir ve aynı kabul etmek asla doğru değildir.

- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1243/1933.
- Çanaklı, Levent Ali, *Türâbî Divanı* (Metin İnceleme), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2002.
- Işın, Ekrem, "Bektaşilik", *İstanbul Ansiklopedisi*, I-VIII, İstanbul 1993-1995, VII, s. 129.
- Hacı Bektâş-ı Velî, *Makalât*, (nşr. Esat Coşan) Ankara ts.
- Fığlalı, Ethem Rûhi, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*, İstanbul 1991.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî, *Alevi-Bektaşî Nefesleri*, İstanbul 1992.
- Güzel, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdal*, Ankara 1981.
- İshak Efendi (Harputlu), *Kâşifu'l-esrâr ve dâfiu'l-eşrâr*, İstanbul 1290/1873.
- Kara, Mustafa, *Niyazi-i Mısrî*, Ankara 1994.
- - -, "İshak Efendi (Harputlu)", *DİA*, XXII, s. 531.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şuarâ* I-II, (nşr. İbrahim Kutluk), Ankara 1989.
- Melikoff, Irene, *Uyur İdik Uyardılar* (trc. Turan Alptekin), İstanbul 1994.
- Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik-Alevilik* I-III, İstanbul 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Bektaşilik", *DİA*, V, s. 376-377.
- Ortaylı, İlber, "Tarikatlar ve Osmanlı Dönemi Yönetimi", *OTAM*, sayı 6, 1995.
- Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1977.
- Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, I-V, Ankara 1998.
- Schimmel, Annemarie, *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill 1975.
- Soyyer, Yılmaz, *Sosyolojik Açından Alevî-Bektaşî Geleneği*, İstanbul 1996.
- Tanman, M. Baha, "Akbaba Tekkesi", *DİA*, II, s. 221-222.
- Türk Ansiklopedisi*, I-XXXIII, İstanbul 1968-1984.
- Yılmaz, H. Kâmil, "Hâşimiyye", *DİA*, II, s. 16.
- - -, "Hâşim Baba", *DİA*, XVI, s. 406.
- Üzüm, İlyas, "Hüsniyye" *DİA*, XIX, s. 35.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1977.
- Zarcone Thierry, "Karyağdı Tekkesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, s. 475.